

Effecten van het volgen van KIES

Kinderen In Echtscheiding Situatie

Inleiding

Van februari 2005 tot juli 2005 hebben 12 studenten in het kader van de afronding van hun bachelorstudie pedagogiek onderzoek gedaan naar de effecten voor kinderen die, na ouderlijke scheiding, de spel- en praatgroep 'Kinderen In Echtscheiding Situatie' (KIES) hebben gevolgd. Het onderzoek is begeleid door Ed Spruijt en de eindredactie is verzorgd door Sanne Spruijt. KIES is een preventief hulpverleningsaanbod voor kinderen en hun ouders. Het is ontwikkeld in Noord-Brabant door Nelly Snels-Dolron en Maaïke de Kort (www.klassenwerk.com). De spel- en praatgroep KIES maakt deel uit van het zorgplan KIES, dat kindergroepen, ouderbijeenkomsten en informatiebijeenkomsten omvat. Dit rapport gaat over de effecten van het volgen van een spel- en praatgroep voor kinderen. Een kindergroep bestaat uit acht bijeenkomsten van een uur, die meestal op school worden gehouden. Aan de orde komen onder meer kennismaken, herinneringen delen met anderen, omgaan met veranderingen, hulp vragen, blokkades opheffen, afscheid nemen, loslaten en vertrouwen opbouwen.

Hieronder treft u een beknopt verslag aan van de belangrijkste verschillen tussen kinderen, die KIES hebben gevolgd en kinderen die op de wachtlijst staan. Die verschillen hebben zowel betrekking op specifieke doelen van KIES, als op meer algemene kenmerken van het welbevinden van kinderen na ouderlijke scheiding.

Cijfers over scheidingen

In 2001 is er in Nederland een nieuwe vorm van scheiden bijgekomen: de flitsscheiding. Paren die het eens zijn over de beëindiging van hun huwelijk kunnen dat omzetten in een partnerschapsrelatie en deze relatie vervolgens snel,

Dr. Ed Spruijt
Jantiene Bredewold
Anouk Breunese
Cécile Chênevert
Dana Feringa
Alian Hardenberg
Rosalie Harterink
Ypke Hemminga
Ellen Hindriks
Lizet Hoenderdos
Femke Okkerse
Christine Thomas
Thessa Wong
Drs. Sanne Spruijt

2005
Correspondentie:
Dr. Ed Spruijt
Kinder- en Jeugdstudies
Heidelberglaan 1
Postbus 80140
3508 TC Utrecht
tel. 030 2531880/2534601
e.spruijt@fss.uu.nl

zonder tussenkomst van de rechter, laten ontbinden. Per jaar doen ongeveer 5000 paren in Nederland dat. De laatste jaren is het totale echtscheidingscijfer in Nederland stabiel tot licht stijgend. Datzelfde geldt voor het aantal kinderen dat per jaar bij een ouderlijke scheiding is betrokken.

Tabel 1 Echtscheidingen en het aantal hierbij betrokken minderjarige kinderen

jaar	aantal scheidingen	aantal minderjarige kinderen	
1992	30.500	25.700	
1996	34.900	29.500	
2000	34.700	33.000	
2002	37.000	34.700	
2003	36.500	34.000	Bron: CBS, 2004

Bij ongeveer de helft van de scheidingen zijn - gemiddeld twee - minderjarige kinderen betrokken. Naast de officiële echtscheiding en de flitscheiding is er een groeiend aantal ontbindingen van samenwonenrelaties. Het betreft hier echter in meerderheid paarrelaties zonder kinderen, een gegeven dat dus minder relevant is voor dit rapport (CBS, 2002). Net als in Nederland treedt er in de meeste andere Europese landen de laatste jaren een zekere stabilisatie van het echtscheidingscijfer op, na een scherpe stijging vanaf de zestiger jaren. Het Nederlandse echtscheidingscijfer ligt in vergelijking met andere Europese landen ongeveer in het midden en is wat lager dan in de VS. In Europa zijn de Scandinavische landen koplopers en behoren een aantal Zuid-Europese landen tot de staart van het scheidingsklassement (NIDI, Demos 2005).

Tabel 2 Enkele scheidingscijfers per land, per 1.000 inwoners, 2002

Zweden	0.55	Polen	0.18
België	0.54	Italië	0.13
Finland	0.50	Spanje	0.10
Noorwegen	0.46	Turkije	0.09
Nederland	0.34		Bron: NIDI, 2005

Gevolgen voor kinderen

In 1991 publiceerden Amato en Keith de eerste grote meta-analyse (een empirische studie over meerdere andere studies) over de gevolgen van echtscheiding voor kinderen. In 2001 herhaalde Amato deze studie voor de onderzoeken uit de jaren negentig. Hij analyseerde daarin 67 in wetenschappelijke tijdschriften gepubliceerde artikelen. Tot zijn verbazing moest hij constateren dat de gemiddelde negatieve effecten voor kinderen in de jaren negentig niet kleiner maar juist groter waren geworden. In verband met de toegenomen acceptatie van echtscheiding in de samen-

leving had hij dit niet verwacht. Achteraf vermoedt Amato dat de slechtere resultaten voor kinderen misschien worden veroorzaakt door het feit dat tegenwoordig ook de matig slechte huwelijken vaker worden ontbonden, wat voor kinderen moeilijker te begrijpen is. 'Jullie kunnen voor ons toch wel bij elkaar blijven?' denken sommige kinderen dan. Een tweede mogelijke reden is - paradoxaal genoeg – de economische vooruitgang van de jaren negentig. Hiervan profiteerden vooral tweeoudergezinnen zodat eenoudergezinnen het relatief slechter kregen dan voor 1990. Kortom, Amato concludeert dat het belangrijk blijft om aandacht te besteden aan de negatieve effecten van scheiding voor kinderen.

Welke gevolgen voor kinderen worden meestal in onderzoek gevonden? Als men het totale onderzoek overziet, dan komen de volgende aspecten aan de orde: schoolprestaties, (wan)gedrag, psychologisch en emotioneel welbevinden, zelfbeeld en sociale relaties. Amato (2001) concludeert dat kinderen van gescheiden ouders op al deze aspecten gemiddeld slechter scoren dan kinderen uit intacte gezinnen. De leeftijd van de kinderen tijdens de scheiding maakt geen duidelijk verschil. Ook in diverse andere studies, die niet in de meta-analyse van Amato betrokken zijn, komen dergelijke uitkomsten naar voren (Hetherington, 1999; Spruijt & De Goe-de, 2001).

De negatieve gevolgen van ouderlijke scheiding voor kinderen zijn in de laatste tien jaar dus niet verminderd maar juist groter geworden. Echtscheidingen die gepaard gaan met open en chronisch ouderlijk conflict zijn het meest nadelig voor kinderen. Er worden geen grote verschillen gevonden tussen de gevolgen voor jongens en meisjes. Hoogstens kan worden gesteld dat de gevolgen van erg conflictueuze scheidingen voor jongens iets sterker zijn. De vraag op welke leeftijd van de kinderen een ouderlijke scheiding voor hen het minst schadelijk is, kan niet eenvoudig worden beantwoord. Scheiden is op elke leeftijd ongunstig voor kinderen. Een belangrijke conclusie is verder dat nadelige effecten van echtscheiding vaak tot ver in de volwassenheid voortduren. Ook daarom is het van belang de effecten niet te onderschatten.

Waardoor kunnen de negatieve effecten worden verzacht? Belangrijke beschermende factoren voor kinderen zijn: een goed functionerende verzorgende ouder, weinig of geen confrontatie met ouderlijke conflicten, alimentatie van de niet-verzorgende ouder, eigen vaardigheden van het kind, steun van de sociale omgeving en toegang tot interventies (zoals bijvoorbeeld een spel- en praatgroep). Belangrijke risicofactoren voor het kind zijn: voortdurend ouderlijk conflict, ontoereikend ouderschap (niet autoritair), financiële achteruitgang, meerdere stressvolle veranderingen. Tenslotte wordt er door verschillende auteurs op gewezen dat de positie van het kind in het scheidingsproces te weinig serieus wordt genomen.

Actuele problemen

Veel van de actuele problemen rond scheiding hebben te maken met omgang en kinderen. Veel juridische en andere maatregelen lopen echter achter de feitelijke ontwikkeling aan. Er is bijvoorbeeld in Nederland sinds 1998 wel een nieuwe wet van kracht die het ouderlijk gezag in principe laat doorlopen, in plaats van de voogdij en de toeziende voogdij, maar een wettelijke maatregel die dit gezamenlijk gezag voorbereidt, is er nog niet. Dit is wel zo in een aantal andere landen en in sommige Amerikaanse staten. Daar zijn bijvoorbeeld het voeren van enkele counselinggesprekken voor de scheiding wettelijk verplicht zijn. In Nederland zijn in 2005 in de Tweede Kamer nieuwe wetsvoorstellen behandeld, die de vormgeving van het ouderschap door moeder en vader na de scheiding beter moeten regelen. Zo komt er de verplichting van het maken van een ouderschapsplan vóór de scheiding, en wordt bemiddeling met één advocaat/bemiddelaar, in plaats van de procedure met twee advocaten, steeds meer gestimuleerd.

Het blijkt dat in Nederland en in veel andere landen ongeveer de helft van de vaders kinderalimentatie betaalt en de andere helft niet. In Nederland heeft de Interdepartementale Werkgroep Kinderalimentatie onlangs nieuwe voorstellen gedaan om tot betere vaststelling en naleving van de kinderalimentatie te komen. In de aanbevelingen staat onder meer dat keuzes die ouders na de scheiding maken niet van invloed dienen te zijn op de te betalen kinderalimentatie. Het rapport gaat bovendien meer dan vroeger uit van de gezamenlijke verplichting van de ouders tot vergoeding van de onderhoudskosten en verzorgingskosten (Werkgroep Alimentatiebeleid, 2002).

Vervolgens moeten in het kader van de actuele, ernstige problemen na scheiding, helaas het ouderverstotingssyndroom (PAS) en geweld en kindermishandeling worden genoemd. Eerst wat cijfers: in Nederland heeft ongeveer 20% van de kinderen na de ouderlijke echtscheiding geen contact meer met de ouder die elders woont. Meestal is dat de vader. Aan dat verbroken contact liggen vaak allerlei redenen ten grondslag. Een daarvan kan zijn het proces van ouderverstoting: het kind denigreert en verstoot de uitwonende ouder. Komt ouderverstoting voor in Nederland? Op deze onderzoeksvraag moet, volgens recent onderzoek (Spruijt, Eikelenboom, Harmeling, Stokkers, & Kormos, 2004) een bevestigend antwoord worden gegeven. Van de respondenten is 58% van mening dat PAS niet of nauwelijks in Nederland voorkomt maar 42% meent van wel. De mate van ouderverstoting wordt meestal mild genoemd (33%) en soms (9%) matig. Ernstige gevallen van PAS komen in Nederland volgens onze respondenten niet of nauwelijks voor. Het is opvallend dat de mening van bemiddelaars in onze steekproef nauwelijks verschilt van die

van ouders. Ook de verschillen tussen mannen en vrouwen en moeders en vaders zijn niet significant. Dat betekent dat PAS volgens al die groepen in ongeveer gelijke mate in Nederland voorkomt.

Het valt te betreuren dat niet alleen PAS maar ook (beschuldigingen van) geweld en kindermishandeling tot de ernstige problemen voor kinderen bij echtscheiding behoren (Lemmers, 2002; Van Leuven, 2001). Uit een Australische studie (Brown, Frederico, Hewitt & Sheehan, 2001) gebaseerd op de analyse van 200 dossiers, blijkt dat slechts 9% van de beschuldigingen *onwaar* was. Ander onderzoek en rapportage van de kindbescherming bevestigen de uitkomst dat beschuldigingen vaak waar zijn, hoewel de percentages variëren. Het gaat nogal eens om serieuze mishandeling vaak bestaande uit een combinatie van meerdere vormen. Veel plegers zijn familieleden: vader (40%), moeder (22%), stiefvader (8%), stiefmoeder (2%), grootvader (1%), stief- of halfbroers/zussen (5%), anderen (22%). De mishandeling gebeurt tegen de achtergrond van gezinsgeweld. De boodschap aan professionals luidt: beschuldigingen van kindermishandeling zijn in de context van echtscheiding en relatieverbreking niet eerder onwaar dan in andere omstandigheden.

Er wordt, ook in Nederland, heftig gediscussieerd over hoe om te gaan met beschuldigingen van geweld. Bergsma en Van den Bergh (2001) concluderen op basis van dossieronderzoek dat de gegevens meestal geen concrete aanknopingspunten bieden voor een beoordeling wegens het gebrek aan harde feiten. De auteurs bevelen onder andere aan: a) dat nauwkeurig wordt bepaald wat de ideeën zijn over een geuit vermoeden van seksueel misbruik en welke rol dat vermoeden speelt in de onderbouwing van de advisering; b) dat subjectieve overwegingen (normen, waarden, idealen) worden benoemd; c) dat bij het opvragen van gegevens, raadplegen van informanten en aanvragen van specialistisch onderzoek rekening wordt gehouden met de relevantie hiervan voor de besluitvorming in het licht van de kosten en baten.

Veel auteurs zijn van mening dat kinderen meer zouden moeten worden betrokken bij het bepalen van hun eigen positie na de scheiding (Spruijt, et al., 2002). Natuurlijk dient dit zorgvuldig te gebeuren en mag niet voorbij worden gegaan aan de leeftijd en ontwikkelingsfase van het kind. Maar het besef dat kinderen geen object maar subject zijn in het scheidingsproces kan niet zonder gevolgen blijven. Kinderen moeten worden gehoord bij het besluit over hun verblijfplaats en de mate van omgang met hun uitwonende ouder. Bij vermoedens van oudervervreemding en/of kindermishandeling dienen de klachten grondig en zorgvuldig te worden onderzocht. Wettelijke verplichte hulpverlening, in het belang van het kind, dient mogelijk te worden. Mocht dat niets opleveren dan moet de rechter

kunnen ingrijpen. Dat voldoende omgangsbemiddeling en omgangsbegeleiding beschikbaar moeten zijn, zou nauwelijks vermelding behoeven. Ook niet dat diverse cursussen en programma's voor ouders en kinderen beschikbaar en toegankelijk moeten zijn. Dit geldt in brede zin voor het leren omgaan met scheiding.

Programma's voor ouders en/of kinderen

In Amerika zijn diverse onderwijsprogramma's voor gescheiden ouders ontwikkeld. Doelstelling van zo'n programma kan zijn 'ouders helpen te begrijpen hoe echtscheiding effect heeft op kinderen en hoe het gedrag van ouders directe invloed heeft op de aanpassing van kinderen om zo de aanpassing van kinderen na de echtscheiding te versterken' (Maddan-Derdich, Leonard & Christopher, 1999). De effecten ervan zijn over het algemeen positief (Emery, Kitzmann, Waldron, 1999). Een gevonden effect is dat de ouders hun aandacht (weer) meer op de kinderen richten (Frieman, Garon, & Garon, 2000). Een ander effect is dat deelnemers aan een bepaald programma een toename in kennis lieten zien en een afname van destructief conflictgedrag (Shifflett & Cummings, 1999). Weer een ander onderzoek (Stone, Clark, McKenry, 2000) toont aan dat een programma vooral invloed had op de relatie van de ouders met de kinderen. Deelnemers zijn meestal tevreden en ervaren de programma's als zeer nuttig (Toews & McKenry, 2001).

Er zijn ook diverse evaluaties beschikbaar over speciale programma's voor kinderen. Zo evalueerden Pedro-Carroll & Alpert-Gillis (1997) het Children of Divorce Intervention Program (CODIP), een preventieve interventie op school voor 5 en 6-jarige kinderen van gescheiden ouders. In deze interventie delen kinderen hun ervaringen met groepsgenoten en leren zij enkele vaardigheden zoals communicatie en probleemoplossend denken. Ook leren zij om gevoelens over zichzelf en het gezin met betrekking tot de scheiding te accepteren en uit te drukken. Ouders worden via nieuwsbrieven en individuele contacten op de hoogte gehouden van het programma. Het programma voor echtscheidingskinderen (CODIP) heeft een positieve invloed op kinderen uit deze leeftijdsgroep. Volgens Fischer (1999) heeft het CODIP ook positieve effecten voor 9-12 jarigen. Soortgelijke resultaten van kinderprogramma's worden beschreven in ander onderzoek (Feng & Fine, 2000; Dowling & Gorell Barnes, 2000). Het preventief programma, New Beginnings Program (NBP), richt zich op kinderen van 9 tot 12 jaar. Dit programma gaat er vanuit dat de kwaliteit van de relatie tussen moeder en kind bepalend kan zijn voor de internaliserende problematiek die kinderen ondervinden na een scheiding. Het programma werkt dus aan het verbeteren van deze relatie. Uit het onderzoek blijkt dat de relatie tussen moeder en kind verbetert en de internaliserende problematiek van het kind afneemt (Tein, 2004).

Een ander preventief programma is het 'Zandkastelenprogramma', afkomstig uit Florida en ook in Nederland gepresenteerd. De ervaringen en observaties laten zien dat ouders in een scheidingssituatie zich dikwijls vervreemd voelen van hun kind. Het kind lijkt heel ver van hen af te staan. Veel ouders vragen zich af wat er in het kind omgaat. Dit laat duidelijk zien hoe belangrijk communicatie met het kind is en blijft. Ook kinderen zelf geven aan hun gedachten en gevoelens graag te willen delen. Op deze gegevens en observaties bouwt het zandkastelenprogramma voort (Neuman & Romanowski, 2003). Het programma bestaat uit een drieën-half uur durende eenmalige bijeenkomst. Het richt zich op scheidingskinderen van 6 tot 17 jaar. In het laatste half uur worden ook de ouders er bij betrokken. Door middel van tekeningen, gedichtjes en brieven schrijven aan de ouders, werken de kinderen anoniem aan hun zelfexpressie en probleemoplossing. Daarnaast ervaren de kinderen in de groep een gevoel van samenhang. Dit wordt ook gebruikt tijdens de rollenspellen en discussies. De kinderen leren hun emoties te uiten en leren hun eigen goede en zwakke kanten kennen. In het laatste half uur staat de communicatie tussen ouder en kind centraal. Het programma heeft als doel kinderen in een echtscheidingssituatie op een emotioneel gezonde manier te laten opgroeien. Het wil kinderen ook helpen om toekomstige tegenslagen aan te kunnen.

De spel- en praatgroep KIES

KIES is een Nederlands programma ter preventie van problemen die kinderen als gevolg van echtscheiding kunnen ondervinden. Het programma loopt momenteel (2005) in Noord-Brabant maar de initiatiefnemers zijn druk bezig met de voorbereidingen om in meer plaatsen in Nederland van start te kunnen gaan. Ook zijn er plannen om KIES aan te bieden aan kinderen ouder dan 12 jaar. KIES is deels ondersteund door de Stichting HVO (Humanistisch Vormingsonderwijs), de provincie Noord-Brabant en het STOHA (Stichting ter Ondersteuning Humanistische Activiteiten). Bovendien werkt KIES samen met Weer Samen Naar School uit Den Bosch en omstreken en de Opvoedingswinkel Den Bosch. De algemene doelen van het overkoepelende zorgplan KIES zijn: preventief werken en hulp bieden, herkenning vinden, participeren (weer grip krijgen op je eigen leven), handreikingen bieden, normale ontwikkeling bevorderen, ontlasten van zowel kind als ouder en leerkracht, problemen signaleren, schooluitval tegengaan, hulp uit eigen omgeving activeren, verwerken van de scheiding, bewust worden van de positie van het kind, beter communiceren over de scheiding en het sterker maken van zowel kind als ouder. Er wordt gewerkt aan het opzetten van een KIES-platform. KIES wil laagdrempelig zijn, samenwerken met verschillende disciplines voor de zorg van het kind en contact tussen ouder en kind en bevorderen (brochure Klassenwerk, 2005; www.klassenwerk.com).

De spel- en praatgroep KIES bestaat uit een programma voor kinderen die te maken hebben met de echtscheiding van hun ouders. De kindergroepen komen acht keer bij elkaar en gaan over de volgende thema's:

Bijeenkomst 1: kennismaken met elkaar en je eigen situatie herkennen

Bijeenkomst 2: herinneringen ophalen, gevoelens onderkennen

Bijeenkomst 3: delen met anderen, opkomen voor je eigen belang

Bijeenkomst 4: omgaan met veranderingen, om hulp vragen

Bijeenkomst 5: hoe gaat het nu? wat is er nog nodig?

Bijeenkomst 6: blokkades, valkuilen en kracht aan de orde stellen

Bijeenkomst 7: afscheid nemen van oude situatie en opnieuw beginnen

Bijeenkomst 8: loslaten, op eigen benen staan, vertrouwen opbouwen

In elke bijeenkomst staan de bijbehorende doelen en vaardigheden centraal. Alle bijeenkomsten zijn erop gericht betekenis te geven aan de ervaringen rond de scheiding. Daarnaast is het welbevinden van de kinderen steeds leidraad. Door middel van KIES wordt aandacht besteed aan de voor kinderen vaak ingrijpende ervaringen rond de scheiding. Het kan voor ouders een grote stap zijn om hun kinderen te laten deelnemen en om zelf deel te nemen aan KIES. Maar het kan hen ondersteunen, omdat er aandacht wordt gegeven aan hun kinderen in deze ingewikkelde situatie. Eén van de algemene doelen van KIES is dat ouders tijdelijk worden geholpen bij de opvoeding. Want niet alleen ouders voeden op, maar ook de maatschappij. Door tips, adviezen en informatie worden ouders tijdelijk ontlast. Daarnaast beoogt KIES te zorgen voor bewustwording en het sterker maken van de relatie tussen ouder en kind.

Het onderzoek

De initiatiefnemers van KIES hebben contact gezocht met de Universiteit Utrecht om te bespreken of onderzoek mogelijk was naar de effecten van de spel- en praatgroep KIES. Na overleg bleek dat zo'n onderzoek kon worden uitgevoerd in het kader van het afsluitende onderdeel van het bachelorprogramma pedagogiek: het onderzoeksseminar. De centrale vraagstelling van het onderzoek luidt:

Wat zijn voor kinderen van gescheiden ouders de effecten van het volgen van KIES?

De belangrijkste effecten die we bestudeerd hebben zijn:

- het (beter) kunnen begrijpen van de scheiding door de kinderen
- het (beter) kunnen omgaan met de scheiding door de kinderen
- het contact van het kind met vader en met moeder
- het algemene welbevinden van de kinderen

meetinstrument:

Cantrilladder (Cantril, 1965)

- de relatie van het kind met moeder en met vader
meetinstrumenten:
verkorte versie NRI (Furman & Buhrmeister, 1985)
verkorte versie OKIV-R (Lange, 2001)
verkorte versie IPPA (Armsden & Greenberg, 1987)
- de mate van geïnternaliseerde problemen bij de kinderen
meetinstrumenten:
verkorte versie depressieve gevoelens lijst: CDI (Craighead, et al., 1998)
verkorte versie angstgevoelens lijst: SCARED-R (Muris & Steerneman, 2001)
verkorte versie zelfbeeld: SCC (Campbell, et al., 1996)

Veel van deze meetinstrumenten worden ook gebruikt in de Utrecht Studie naar Conflicten en Relaties in de Adolescentie (CONAMORE) 2001-2005 (Meeus, et al., 2002).

Begin 2005 hadden ongeveer 65 kinderen KIES gevolgd en stonden ongeveer 25 kinderen op de wachtlijst. Al deze 90 kinderen en hun moeders en vaders hebben we aangeschreven met het verzoek om mee te doen aan ons onderzoek. De kinderen die wij willen ondervragen zijn jong (van 8 tot 12 jaar) en daarom moeten ouders dus toestemming geven. We hebben drie schriftelijke vragenlijsten ontwikkeld, één voor de kinderen, één voor de moeders en één voor de vaders. Van de 3 x 90 = 270 verstuurdde lijsten hebben we er in totaal 120 terug ontvangen (38 kindlijsten, 39 moederlijsten, 43 vaderlijsten). Die 120 lijsten kwamen uit 54 van de 90 gezinnen. We hebben dus informatie over 54 van de 90 gezinnen, dat is 60%. Over 38 van de 90 kinderen (42%) hebben we informatie van het kind zelf. Voor een schriftelijk onderzoek met scheidingskinderen van 8 tot 12 jaar als proefpersoon is dit geen slechte score. Van de 54 kinderen over wie gegevens bekend zijn, hebben 41 (76%) KIES gevolgd en staan er 13 (24%) op de wachtlijst van KIES.

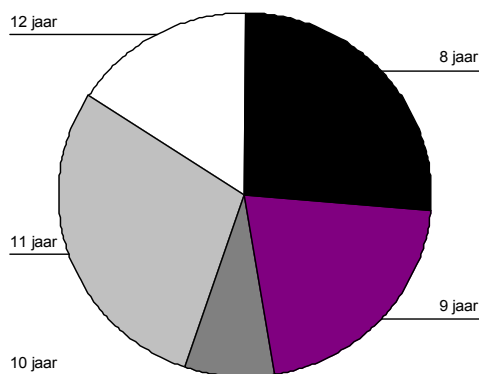
Aan de kinderen en deels ter controle ook aan de ouders is naar een aantal basisgegevens gevraagd en naar een aantal kenmerken van de scheiding. Vervolgens is zowel aan de kinderen als aan de moeders en vaders gevraagd naar de ervaringen met KIES. Daarna is door middel van een aantal stellingen (die onderdeel uitmaken van bestaande meetinstrumenten) gevraagd naar de relatie van het kind met zowel de moeder als de vader, de mate van angst- en depressieve gevoelens van de kinderen, de relatie van het kind met vriend(innet)jes, en de manier waarop kinderen omgaan met de scheiding. In dit rapport worden steeds de gegevens van de kinderen, die KIES hebben gevolgd, vergeleken met de gegevens van de kinderen op de wachtlijst (de controlegroep). Omdat de kinderen op de wachtlijst alleen verschillen van de anderen met betrekking tot het ken-

merk dat zij de spel- en praatgroep nog niet hebben gevolgd, kan zo een indruk worden verkregen van de effecten van KIES voor kinderen.

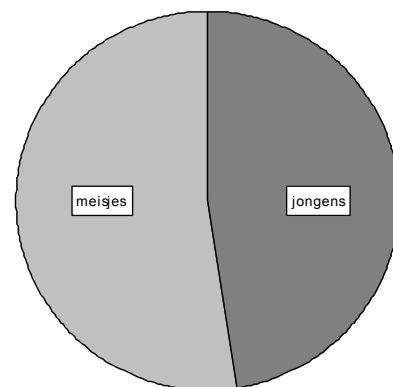
Enkele algemene gegevens

De kinderen zijn in de basisschoolleeftijd en zijn gemiddeld 9,7 jaar oud. De jongsten zijn 8 en de oudsten 12. Er hebben bijna net zoveel jongens als meisjes meegedaan. De kinderen van de controlegroep (wachtljstkinderen) verschillen nauwelijks of niet van de kinderen van de experimentele groep (de KIES-kinderen) op een aantal relevante demografische kenmerken (leeftijd, sekse, jaar van scheiding, woonsituatie).

Figuur 1 Leeftijd kinderen

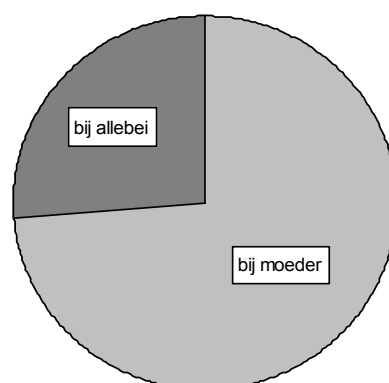

Figuur 2 Geslacht kinderen

Voor 16 kinderen geldt dat de scheiding recent is: de scheiding heeft dit jaar of vorig jaar plaatsgevonden. Voor 19 kinderen is de scheiding 2 of 3 jaar geleden en voor eveneens 19 kinderen langer dan 3 jaar.

Figuur 3 Woonsituatie kinderen

Driekwart van de kinderen woont bij hun moeder. De meeste anderen wonen ongeveer even vaak bij hun moeder als bij hun vader. Slechts en-

kele kinderen wonen vooral bij hun vader. Vanwege hun woonsituatie is het logisch dat kinderen hun moeder vaker zien dan hun vader. Tweederde van de totale groep kinderen ziet hun moeder elke dag, eenderde gemiddeld drie of vier dagen per week. Van alle 54 kinderen weten we dat 21 hun vader gemiddeld op 3 of 4 dagen per week zien, 16 op 1 of 2 dagen per week, en 17 één keer in de twee weken. Een enkel kind ziet zijn of haar vader weinig of niet.

Tenslotte nog iets over de ouders. Hun opleidingsniveau is relatief hoog, veel ouders hebben een opleiding gevolgd op HBO of WO-niveau.

Tabel 3 Het opleidingsniveau van de ouders in procenten

	Moeders	Vaders
Lager onderwijs, vmbo, mavo	10	18
Middelbaar onderwijs, havo, vwo	39	26
Hoger onderwijs, hbo, wo	51	56
	100=39	100=43

Rapportcijfers voor KIES

Hoe tevreden zijn de kinderen en de moeders en de vaders over het KIES-programma voor de kinderen? En wie zijn het meest tevreden? Het rapport.

Tabel 4 De rapportcijfers voor KIES

De kinderen:

Jongens	8.1	8 en 9 jaar	9.2
Meisjes	9.1	10, 11 en 12 jaar	8.2

De moeders:

Voor zonen	8.7	8 en 9 jaar	8.9
Voor dochters	8.8	10, 11 en 12 jaar	8.3

De vaders:

Voor zonen	8.0	8 en 9 jaar	7.6
Voor dochters	8.8	10, 11 en 12 jaar	8.4

Kortom: prachtige cijfers en voor meisjes nog iets hoger dan voor jongens. Ter controle: het opleidingsniveau van de ouders blijkt niet samen te hangen met hun rapportcijfers voor KIES. Het is dus bijvoorbeeld niet zo dat hoe hoger de ouder is opgeleid, hoe kritischer hij of zij is.

Vergelijking van wachtlijstkinderen met KIES-kinderen

Om een overzichtelijke vergelijking te kunnen maken tussen de kinderen die KIES hebben gevolgd en de wachtlijstkinderen hebben we de resultaten van de verschillende kenmerken getransformeerd naar rapportcijfers. Formeel lopen die van 1 tot 10, maar in de praktijk meestal van 4 tot 9. Omdat het hier gaat om populatieonderzoek is het niet zinvol om signifi-

canties te berekenen. Het gaat uitsluitend om de verschillen in de scores. Een verschil van 0.5 of meer vinden wij belangrijk (*, bij de beste score), een verschil van 1.0 of meer zeer belangrijk (**, bij de beste score).

Tabel 5 Vergelijking van wachtlijst kinderen met KIES-kinderen

	<i>Wachtlijstkinderen</i>	<i>KIES-kinderen</i>
<i>Welbevinden, volgens het kind</i>		
Hoe gaat het met je?	7.4	8.1*
Depressieve gevoelens kind	4.4	3.6*
Angstgevoelens kind	5.0	5.0
Negatief zelfbeeld kind	3.8*	4.6
<i>De scheiding</i>		
Ik begrijp waarom ouders zijn gescheiden	5.8	7.3**
Bij problemen weet ik wat ik moet doen	5.3	6.8**
Ik heb nog veel vragen over de scheiding	4.7	5.0
Als iets me niet bevalt zeg ik dat rustig	7.3	8.1*
Er zijn andere kinderen met wie ik kan praten	7.3	7.4
Fijn, om met andere kinderen te kunnen praten	7.3	7.0
Aantal conflicten tussen ouders volgens kind	4.9	4.2*
<i>Welbevinden, volgens de moeder</i>		
Hoe gaat het met u?	8.2*	7.3
Hoe gaat het met uw kind?	5.3	7.3**
hoe gaat het met uw ex?	6.6	7.2*
<i>Welbevinden, volgens de vader</i>		
Hoe gaat het met u?	7.0	6.9
Hoe gaat het met uw kind?	6.9	7.3
Hoe gaat het met uw ex?	5.8	6.3*
<i>Kind over relatie met de moeder</i>		
Verhouding met moeder (OKIV)	7.9	8.4*
Steun van moeder (NRI)	8.6	8.6
Band met moeder (IPPA)	8.3	9.0*
<i>Totaal</i>	<i>24.8</i>	<i>26.0</i>
<i>Kind over relatie met de vader</i>		
Verhouding met vader (OKIV)	7.7	7.8
Steun van vader (NRI)	7.6	7.9
Band met vader (IPPA)	5.8	7.0**
<i>Totaal</i>	<i>21.1</i>	<i>22.7</i>
<i>Kind over contact met vader</i>		
Frequentie zien kind en vader	6.5	7.3*
Frequentie bellen/mailen kind met vader	6.2	6.8*
<i>Kind over band met beste vriend(in)</i>		
Relatie met beste vriend(in)	7.7	8.1
Steun van beste vriend(in)	7.8	7.8

Uit tabel 5 blijkt duidelijk dat het meedoen aan KIES positief is voor kinderen. De verschillen tussen de wachtlijstkinderen en de KIES-kinderen zijn over het algemeen niet zo groot, maar wel vrijwel allemaal in dezelfde richting. KIES-kinderen gaan zich een beetje beter voelen en hebben minder last van depressieve gevoelens. Hun zelfbeeld wordt er echter niet beter op. Waarschijnlijk gaan ze wat meer nadenken over zichzelf en hun situatie. Ook positief is dat het aantal ouderlijke conflicten in de beleving van de kinderen minder wordt. KIES-kinderen begrijpen de scheiding van hun ouders beter en weten ook beter wat ze moeten doen als er problemen zijn. Ze durven voor hun mening uit te komen.

Aan beide ouders is gevraagd hoe zij zichzelf voelen en hoe ze denken dat de anderen zich voelen. Moeder ziet duidelijk sterke verbeteringen bij haar kind en beide ouders vinden dat het met hun ex beter gaat. Aan het kind is gevraagd naar de kwaliteit van de relatie met hun vader, moeder en beste vriend(in). De relatie met deze laatste verandert niet, maar zowel met moeder als met vader wordt de relatie een beetje beter. Een belangrijk resultaat uit tabel 5 is tenslotte dat kinderen meer contact met hun vader hebben na het volgen van KIES.

Verschillen tussen KIES-jongens en KIES-meisjes

Vervolgens hebben we gekeken of de effecten van meedoen aan KIES hetzelfde zijn voor jongens en meisjes en daarna voor jongere kinderen (8 en 9 jaar) en oudere kinderen (10, 11 en 12 jaar). We gebruiken dezelfde tabel als in de vorige paragraaf, maar nu alleen voor de kinderen die KIES gevolgd hebben. Een verschil van 0.5 of meer beschouwen wij als belangrijk (*, bij de beste score), een verschil van 1.0 of meer zeer belangrijk (**, bij de beste score).

Tabel 6 Vergelijking van KIES-jongens met KIES-meisjes

	<i>KIES-jongens</i>	<i>KIES-meisjes</i>
<i>Welbevinden, volgens het kind</i>		
Hoe gaat het met je?	8.2	8.1
Depressieve gevoelens kind	3.7	3.6
Angstgevoelens kind	4.6*	5.3
Negatief zelfbeeld kind	4.7	4.5
<i>De scheiding</i>		
Ik begrijp waarom ouders zijn gescheiden	6.8	7.8**
Bij problemen weet ik wat ik moet doen	6.4	7.1*
Ik heb nog veel vragen over de scheiding	4.8	5.2
Als iets me niet bevalt zeg ik dat rustig	7.7	8.5*
Er zijn andere kinderen met wie ik kan praten	6.3	8.2**
Fijn, om met andere kinderen te kunnen praten	7.2	6.8
Aantal conflicten tussen ouders volgens kind	4.1	4.3

	<i>KIES-jongens</i>	<i>KIES-meisjes</i>
<i>Welbevinden, volgens de moeder</i>		
Hoe gaat het met u?	7.2	7.5
Hoe gaat het met uw kind?	6.7	7.9**
Hoe gaat het met uw ex?	6.9	7.4*
<i>Welbevinden, volgens de vader</i>		
Hoe gaat het met u?	7.1*	6.4
Hoe gaat het met uw kind?	7.3	7.5
Hoe gaat het met uw ex?	6.9**	5.7
<i>Kind over relatie met de moeder</i>		
Verhouding met moeder (OKIV)	8.1	8.6*
Steun van moeder (NRI)	8.6	8.6
Band met moeder (IPPA)	8.7	9.2*
<i>Totaal</i>	<i>25.4</i>	<i>26.4</i>
<i>Kind over relatie met de vader</i>		
Verhouding met vader (OKIV)	7.7	7.8
Steun van vader (NRI)	7.7	7.9
Band met vader (IPPA)	6.5	7.4*
<i>Totaal</i>	<i>21.9</i>	<i>23.1</i>
<i>Kind over contact met de vader</i>		
Frequentie zien kind en vader	7.4	7.1
Frequentie bellen/mailen kind met vader	6.9	6.6
<i>Kind over band met beste vriend(in)</i>		
Relatie met beste vriend(in)	7.8	8.3*
Steun van beste vriend(in)	7.5	8.0*

Natuurlijk is het zo dat meisjes en jongens bij het begin van KIES ook niet precies gelijk zijn aan elkaar. De gevonden verschillen uit tabel 6 zijn dus niet zonder meer aan het volgen van KIES toe te schrijven. Wanneer we hier de scores van de jongens en meisjes toch vergelijken is dat om een globale indruk te krijgen van de belangrijkste verschillen tussen hen na het volgen van KIES. Misschien kan er met die uitkomsten iets worden gedaan. Opvallend is dat vooral meisjes de scheiding beter begrijpen en er beter over kunnen praten. Moeders vinden dat het met dochters nog beter gaat dan met zonen na het volgen van KIES.

Tabel 7 Vergelijking van KIES-jongere met KIES-oudere kinderen

	<i>KIES-8 en 9 jaar</i>	<i>KIES-10-12 jaar</i>
<i>Welbevinden, volgens het kind</i>		
Hoe gaat het met je?	8.2	8.1
Depressieve gevoelens kind	3.5	3.8
Angstgevoelens kind	4.8	5.1
Negatief zelfbeeld kind	3.9**	5.0

	<i>KIES-8 en 9 jaar</i>	<i>KIES-10-12 jaar</i>
<i>De scheiding</i>		
Ik begrijp waarom ouders zijn gescheiden	6.6	7.7**
Bij problemen weet ik wat ik moet doen	7.1	6.6*
Ik heb nog veel vragen over de scheiding	4.2	5.6*
Als iets me niet bevalt zeg ik dat rustig	8.2	8.0
Er zijn andere kinderen met wie ik kan praten	7.2	7.4
Fijn, om met andere kinderen te kunnen praten	8.0**	6.2
Aantal conflicten tussen ouders volgens kind	3.6	4.6**
<i>Welbevinden, volgens de moeder</i>		
Hoe gaat het met u?	7.1	7.5
Hoe gaat het met uw kind?	7.2	7.4
Hoe gaat het met uw ex?	7.4	7.0
<i>Welbevinden, volgens de vader</i>		
Hoe gaat het met u?	7.7**	6.3
Hoe gaat het met uw kind?	7.4	7.2
Hoe gaat het met uw ex?	6.4	6.3
<i>Kind over relatie met de moeder</i>		
Verhouding met moeder (OKIV)	8.6	8.3
Steun van moeder (NRI)	8.8	8.5
Band met moeder (IPPA)	9.0	8.9
<i>Totaal</i>	<i>26.4</i>	<i>25.6</i>
<i>Kind over relatie met de vader</i>		
Verhouding met vader (OKIV)	7.7	7.9
Steun van vader (NRI)	8.0	7.8
Band met vader (IPPA)	7.1	7.0
<i>Totaal</i>	<i>22.8</i>	<i>22.7</i>
<i>Kind over contact met de vader</i>		
Frequentie zien kind en vader	6.6	7.5*
Frequentie bellen/mailen kind met vader	6.7	6.5
<i>Kind over band met beste vriend(in)</i>		
Relatie met beste vriend(in)	7.8	8.2
Steun van beste vriend(in)	7.9	7.7

Er zijn weinig verschillen tussen de jongere en de oudere kinderen na het volgen van de spel- en praatgroep. Het meest in het oog springt het positievere zelfbeeld dat jongere kinderen (nog?) hebben en het feit dat oudere meer conflicten melden (opmerken?) tussen moeder en vader. Oudere kinderen hebben iets meer contact met hun vader.

Overige resultaten

Los van het antwoord op de specifieke vraag of KIES effect heeft op kinderen na ouderlijke scheiding, heeft het onderzoek tal van andere relevante gegevens opgeleverd. Die gegevens zijn interessant omdat onder-

zoeksresultaten zoals hier tot nu toe gepresenteerd nu eenmaal altijd tot nieuwe vragen leidt en omdat het onderwerp scheidingskinderen allerlei actuele vragen oproept. In de huidige tijd is niet alleen de vraag naar het nut van programma's zoals KIES van belang, maar ook de vraag naar het nut van echtscheidingsbemiddeling. Daarom hebben we ook gekeken naar verschillen tussen kinderen van wie de ouders gescheiden zijn volgens de 'oude' procedure met twee advocaten of volgens de 'nieuwe' procedure met één advocaat/bemiddelaar. Gelet op het belang van een optimale afwikkeling van een scheiding presenteren we deze gegevens hier ook. De gegevens uit tabel 8 gaan weer over alle kinderen, dus niet alleen over de kinderen die KIES hebben gevolgd, maar ook over de kinderen die op de wachtlijst staan. We presenteren alleen de belangrijkste verschillen.

Tabel 8 Vergelijking van procedure met twee advocaten en met één advocaat/bemiddelaar

	<i>2 advocaten</i>	<i>1 advocaat/ bemiddelaar</i>
<i>Welbevinden volgens het kind</i>		
Hoe gaat het met je?	7.9	8.5*
<i>De scheiding</i>		
Begrijp waarom ouders zijn gescheiden	6.5	7.4*
Bij problemen weet ik wat te doen	5.8	6.9**
Ik heb nog veel vragen over de scheiding	5.5	4.6*
Als iets me niet bevalt zeg ik dat rustig	7.5	8.3*
Er zijn andere kinderen met wie ik kan praten	6.5	8.1**
Fijn om met andere kinderen te kunnen praten	7.6**	6.6
<i>Relatie met de ouders</i>		
Kind over band met moeder (IPPA)	7.9	9.0**
Kind over band met vader (IPPA)	5.8	7.0**
Frequentie zien kind en vader	6.8	8.3**

De conclusie is helder: kinderen zijn beter af als de ouders scheiden met behulp van één advocaat/bemiddelaar. Natuurlijk is het zo dat de situatie vóór de scheiding ook van groot belang is: ouders kiezen vaak niet voor niets ieder een eigen advocaat. Gemiddeld hebben ouders die kiezen voor twee advocaten meer conflicten dan ouders die kiezen voor één advocaat/bemiddelaar.

Ook hebben we de scores vergeleken van de kinderen die de meeste tijd bij hun moeder wonen en met hun vader een omgangsregeling hebben, en de kinderen die weliswaar het meest bij moeder wonen maar ook minstens een paar dagen per week bij vader. We geven weer de belangrijkste uitkomsten in tabel 9.

Tabel 9 Vergelijking van kinderen naar woonsituatie

	<i>bij moeder</i>	<i>bij moeder en vader</i>
<i>Welbevinden volgens het kind</i>		
Hoe gaat het met je?	7.8	8.5*
Kind depressieve gevoelens	4.1	3.6*
Kind angstgevoelens	5.1	4.6*
<i>De scheiding</i>		
Begrijp waarom ouders zijn gescheiden	6.9	7.2
Bij problemen weet ik wat te doen	5.9	8.2**
Ik heb nog veel vragen over de scheiding	4.9	5.2
Als iets me niet bevalt zeg ik dat rustig	7.7	8.6*
Er zijn andere kinderen met wie ik kan praten	7.3	7.6
Fijn om met andere kinderen te kunnen praten	7.0	7.2
<i>Relatie met de ouders</i>		
Kind over steun van vader (NRI)	7.5	8.5**
Kind over band met moeder (IPPA)	8.9	8.7
Kind over band met vader (IPPA)	6.3	8.2**

Het is duidelijk dat het met kinderen die ook gedeeltelijk bij vader wonen nog iets beter gaat dan met kinderen die bij moeder wonen en hun vader regelmatig zien. Kinderen voelen zich dan nog iets beter en hebben minder last van depressieve en angstgevoelens. Een volgende vraag die we willen beantwoorden is hoe het gaat met de kinderen die hun vader relatief weinig zien, in vergelijking met de kinderen die hun vader vaker zien.

Tabel 10 Vergelijking van kinderen die vader vaak, geregeld of weinig zien.

	<i>vaak</i>	<i>geregeld</i>	<i>weinig</i>
<i>Welbevinden volgens het kind</i>			
Hoe gaat het met je?	7.7	7.9	8.3*
Kind depressieve gevoelens	4.1	3.7	3.9
Kind angstgevoelens	5.3	4.9	5.3
Kind over aantal conflicten tussen ouders	4.5	4.5	4.1
<i>De scheiding</i>			
Begrijp waarom ouders zijn gescheiden	7.3**	7.3**	6.4
Bij problemen weet ik wat te doen	7.2**	6.9**	5.4
Ik heb nog veel vragen over de scheiding	5.1	4.9	4.9
Als iets me niet bevalt zeg ik dat rustig	8.7**	8.4**	6.9
Er zijn andere kinderen met wie ik kan praten	7.7**	7.8**	6.7
Fijn om met andere kinderen te kunnen praten	7.2	6.9	7.1
<i>Welbevinden, volgens de moeder</i>			
Moeder, hoe gaat het met u?	7.3	6.9	8.2**
Moeder, hoe gaat het met uw kind?	7.1	6.7	6.8
Moeder, hoe gaat het met uw ex?	6.8	6.3	7.7**

	<i>vaak</i>	<i>geregeld</i>	<i>weinig</i>
<i>Welbevinden, volgens de vader</i>			
Vader, hoe gaat het met u?	7.3*	7.0*	6.4
Vader, hoe gaat het met uw kind?	7.4*	7.5*	6.8
Vader, hoe gaat het met uw ex?	6.1	6.3	6.3

Relatie met de ouders

Kind over zijn verhouding met moeder (OKIV)	8.5*	8.5*	7.9
Kind over zijn verhouding met vader (OKIV)	7.9*	8.4**	7.1
Kind over steun van moeder (NRI)	8.4	8.8	8.6
Kind over steun van vader (NRI)	8.0**	8.5**	7.0
Kind over band met moeder (IPPA)	8.8	8.9	8.8
Kind over band met vader (IPPA)	7.7**	7.0**	5.6

vaak = minstens 3 keer per week
geregeld = 1 of 2 keer per week
weinig = minder dan 1 keer per week

Tabel 10 toont aan dat voor de kinderen (dat zijn dus zowel de wachtlijst-kinderen als zij die KIES hebben gevolgd) geldt dat het voor hun welbevinden weinig uitmaakt hoe vaak zij hun vader precies zien. Wel begrijpen kinderen die hun vader weinig zien veel minder van de scheiding. De relatie met vader is duidelijk beter als zij hem vaak zien.

We willen besluiten met het mogelijke effect van de tijd. Als de scheiding al langer geleden is, gaat het met de kinderen dan beter? De scores staan vermeld in tabel 11.

Tabel 11 Vergelijking van kinderen naar jaar van ouderlijke scheiding

	<i>2004/ 2005</i>	<i>2002/ 2003</i>	<i>2001/ + eerder</i>
<i>Welbevinden volgens het kind</i>			
Hoe gaat het met je?	8.1	8.2	7.7
Kind depressieve gevoelens	4.3	3.9	3.7*
Kind angstgevoelens	5.6	4.4**	4.8*
Kind over aantal conflicten tussen ouders	4.4	3.7**	4.7
<i>De scheiding</i>			
Begrijp waarom ouders zijn gescheiden	7.3**	6.4	7.0*
Bij problemen weet ik wat te doen	7.1**	5.9	6.3
Ik heb nog veel vragen over de scheiding	4.6	5.0	5.12
Als iets me niet bevalt zeg ik dat rustig	7.7	8.8**	7.6
Er zijn andere kinderen met wie ik kan praten	7.0	7.8*	7.4
Fijn om met andere kinderen te kunnen praten	7.3*	6.8	7.1
<i>Welbevinden, volgens de moeder</i>			
Moeder, hoe gaat het met u?	6.2	8.4**	8.1**
Moeder, hoe gaat het met uw kind?	6.1	7.2**	7.4**
Moeder, hoe gaat het met uw ex?	6.4	6.9*	7.8**

	2004/ 2005	2002/ 2003	2001/ + eerder
<i>Welbevinden, volgens de vader</i>			
Vader, hoe gaat het met u?	5.8	7.8**	7.0**
Vader, hoe gaat het met uw kind?	7.1	7.4	7.2
Vader, hoe gaat het met uw ex?	5.7	6.3*	6.5*
<i>Relatie met de ouders</i>			
Kind over zijn verhouding met moeder (OKIV)	8.5	8.3	8.1
Kind over zijn verhouding met vader (OKIV)	7.7	7.8	7.4
Kind over steun van moeder (NRI)	8.7	8.7	8.5
Kind over steun van vader (NRI)	7.7	8.5**	7.3
Kind over band met moeder (IPPA)	8.9*	9.1*	8.4
Kind over band met vader (IPPA)	7.1*	7.1*	6.2
Frequentie zien kind en vader	7.4*	7.0	6.8
Frequentie contact kind met vader	6.8	6.3	6.8

De scores in deze tabel laten er geen misverstand over bestaan dat het met de ouders beter gaat naarmate de scheiding langer geleden is. Voor de kinderen zijn de verschillen niet zo groot. Als de scheiding al wat langer geleden is, begrijpen kinderen er toch iets minder van. Dat komt misschien mede wel door KIES, dat vroeger niet bestond maar tegenwoordig wel.

Conclusie en discussie

Het antwoord op de centrale vraag van dit onderzoek: *Wat zijn voor kinderen van gescheiden ouders de effecten van het volgen van KIES?* is helder. Hoewel de effecten van het volgen van een spel- en praatgroep voor kinderen na scheiding niet moeten worden overschat, scoren KIES-kinderen op een aantal punten duidelijk hoger. Zij voelen zich beter, begrijpen meer van de scheiding, hebben een betere relatie met hun moeder en met hun vader, en hebben meer contact met hun vader na de scheiding. Op de laatste bladzijde van dit rapport staan de belangrijkste uitkomsten nog eens vermeld in de vorm van een aantal stellingen.

Amerikaans onderzoek laat zien dat programma's voor echtscheidingskinderen doorgaans een positieve invloed hebben, vooral ook op de relatie tussen ouders en kinderen. Ons onderzoek naar de effecten van het volgen van het Nederlandse KIES laat soortgelijke resultaten zien. Een beter relatie tussen scheidingskinderen en hun moeder en hun vader is de basis voor hun verdere ontwikkeling. Bovendien blijkt het in algemene zin (iets) beter te gaan met de KIES-kinderen. Natuurlijk zijn niet alle problemen overwonnen, maar het kunnen praten en spelen met kinderen in vergelijkbare situaties, begeleid door een deskundige KIES-coach, werpt duidelijk vruchten af. In het zorgplan KIES wordt ook aandacht besteed aan de ouders. Ouders van de kinderen komen een aantal keren bij el-

kaar om over de kinderen en de scheiding te praten. Dat is ook een belangrijk onderdeel van KIES, zeker in het licht van de nieuwe wetgeving rond het verplicht geworden ouderschapsplan bij scheiding. Wetenschap is nooit af, dus ook hier is verder onderzoek nodig.

Ouders zouden hun kinderen zo snel mogelijk na de scheiding moeten (kunnen) laten deelnemen aan een spel- en praatprogramma. Preventief werken bij scheiding kan allerlei problemen voorkomen en indien nodig kan worden doorverwezen naar andere hulp. Dat meisjes in het algemeen nog iets beter scoren dan jongens, geeft misschien aan dat meer nagedacht zou kunnen worden over de problematiek van jongens na ouderlijke scheiding.

Een belangrijke vraag is ook of kinderen blijvend profijt hebben van KIES. Kunnen zij in een latere fase terugvallen op datgene wat zij hebben geleerd? Zou het nuttig zijn als KIES op gezette tijden een herhalingsprogramma zou bieden? Allerlei vragen die nader onderzocht zouden moeten worden. Maar voorlopig is het antwoord op de centrale onderzoeksvraag wat het effect is voor kinderen van het volgen van KIES, positief. Kinderen en hun ouders zijn gebaat bij het volgen van de spel- en praatgroep KIES.

Literatuur

Amato, P. R. (2001). Children of Divorce in the 1990s: An Update of the Amato and Keith (1991) Meta-Analysis. *Journal of Family Psychology, 15*, 355-370.

Amato, P.R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta analysis. *Psychological Bulletin, 110*, 26-43.

Amato, P. R., & Gilbreth, J. G. (1999). Non-resident Fathers and Children's Well-Being: A Meta-Analyses. *Journal of Marriage and the Family, 61*, 557-573.

Armsden, G.C., & Greenberg, M.T. (1987). The inventory of parent and peer attachment: individual differences and their relationships to psychological well being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence, 16*, 427-454.

Bergsma, C., & Bergh, P. van den (2001). Kinderen speelbal in echtscheidingsprocedures? Scheidings- en omgangszaken waarin een vermoeden van seksueel misbruik is geuit. *Tijdschrift voor familie- en jeugdrecht., 3*, 58-65.

Brown, T., Frederico, M., Hewitt, L., & Sheenan, R. (2001). The child abuse and divorce myth. *Child Abuse Review, 10*(2), 113-124.

Campbell, J.D., Trapnell, P.D., Heine, S.J., Katz, I.M., Lavalley, L.F., & Lehman, D.R. (1996). Self-Concept Clarity: measurement, personality correlates, and cultural boundaries. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 141-156.

Cantril, H. (1965). *The pattern of human concerns*. New Brunswick: Rutgers University Press.

CBS (2002; 2004). *Maandstatistiek van de bevolking*. Voorburg/Heerlen: CBS.

Craighead, W.E., Smucker, M.R., Craighead, L.W., & Ilardi, S.S. (1998) Factor Analysis of the Children's Depression Inventory in a community sample. *Psychological Assessment*, 10, 156-165.

Dowling, E. & Barnes, G. (2000). *Working with children and parents through separation and divorce: The changing lives of children*. Basingstoke, Hampshire: Macmillan.

Emery, R. E., Kitzmann, K. M., & Waldron, M. (1999). Psychological Interventions for Separated and Divorced Families. In E. M. E. Hetherington (Ed.), *Coping with Divorce, Single Parenting, and Remarriage. A Risk and Resiliency Perspective* (pp. 323-345). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Feng, P., & Fine, M. P. (2000). Evaluation of a Research-Based Parenting Education Program for Divorcing Parents: The Focus on Kids Program. *Journal of Divorce and Remarriage*, 34, 1-24.

Fischer, R. L. (1999). Children in Changing Families. *Family and Conciliation Courts Review*, 37, 240-257.

Frieman, B. B., Garon, H. M., & Garon, R.J.(2000). Parenting Seminars for Divorcing Parents: One Year Later. *Journal of Divorce and Remarriage*, 33, 129-144.

Furman, W., & Buhrmester, D. (1985). Children's perceptions of the personal relationship in their social network. *Developmental Psychology*, 21, 1016-1024.

Hetherington, E. M. (1999). Should We Stay Together for the Sake of the Children? In E. M. E. Hetherington (Ed.), *Coping with Divorce, Single Parenting, and Remarriage. A Risk and Resiliency Perspective*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Lange, A. (2001). *De Ouder-Kind Interactie Vragenlijst – Revised, OKIV-R. Verantwoording en handleiding*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.

Lemmers, L. (2002). *Een veilige wereld begint thuis!* Woerden: Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie NIGZ.

Leuven, C. van (2001). De verblijfplaats van het kind na echtscheiding. *EB: Tijdschrift voor scheidingsrecht*, 5, 71-73.

Leuven, C. van & Hendriks, A. (2003). *Kind in bemiddeling*. Molenschot: Jabalis bv.

Madden-Derdich, D.A., & Leonard, S.A. (2002). Shared Experiences, Unique Relation: Formerly Married Mothers and Fathers' Perceptions of Parenting and Custody After Divorce. *Family Relations*, 51, 37-45

Meeus, W., Akse, J., Branje, S., Bogt, T. ter, Engels, R., Finkenauer, C., Exter-Blokland, E.den, Hale, W., Raaijmakers, Q., & Spruijt, E. (2002). *De Utrecht Studie naar Conflicten en Relaties in de Adolescentie 2001-2005 (CONAMORE), Scholen-rapport 1^e meting, juli 2002*. Utrecht: Kinder- en Jeugdstudies.

Muris, P., & Steerneman, P. (2001). The revised version of the Screen for Child Anxiety Related Emotional Disorders (SCARED-R): first evidence for its reliability in a clinical sample. *The British Psychological Society*, 40, 35-44.

Neuman, M.G. & Romanowski, P. (2003). *En de kinderen scheiden mee...Het zandkastelenprogramma*. Amsterdam: Uitgeverij SWP. (Nederlandse bewerking: Lianne van Lith en Marieke Visser te Alkmaar).

NIDI (2005). *Demos*. Den Haag: NIDI,

Pedro-Carroll, J. L. & Alpert-Gillis, L. J. (1997). Preventive interventions for children of divorce: a developmental model for 5 and 6 year old children. *The Journal of Primary Prevention*, 18 (1), 5-24.

Shifflett, K., & Cummings, E. M. (1999). A Program for Educating Parents about Effects of Divorce and Conflict on Children: An Initial Evaluation. *Family Relations*, 48, 79-89.

Singendonk, K., & Meesters, G. (2002). *Kind en echtscheiding. Een ontwikkelingspsychologisch perspectief*. Lisse: Swets & Zeitlinger B.V.

Smart, C., Wade, A., & Neale, B. (2001). Object van bezorgdheid? Kinderen en echtscheiding. In C. v. Nijnatten & S. Sevenhuijsen (Eds.), *Dubbelleven. Nieuwe perspectieven voor kinderen na echtscheiding* (pp. 11-31). Amsterdam: Thela Thesis.

Smulders-Groenhuijsen, L. (2003). *En ze leefden nog lang en gelukkig. Kinderen en scheiding*. Amsterdam: SWP.

Spruijt, E., Eikelenboom, B., Harmeling, J., Stokkers, R., & Kormos, H. (2004). Het ouderverstotingssyndroom (PAS) in Nederland. *EB: Tijdschrift voor scheidingsrecht*, 8, 103-110.

Spruijt, A. P., & Goede, M. P. M. de (2001). Kinderen en hun vader na de scheiding. In C. v. Nijnatten & S. Sevenhuijsen (Eds.), *Dubbelleven. Nieuwe perspectieven voor kinderen na echtscheiding* (pp. 41-59). Amsterdam: Thela Thesis.

Spruijt, E., Goede, M. P. M. de, & Valk, I. van der (2000). Veranderende gezinsvormen en het welbevinden van jongeren. *Bevolking en Gezin*, 29(85-108).

Spruijt, E., Kormos, H., Burggraaf, C., & Steenweg, A. (2002). *Het Verdeelde Kind. Literatuuronderzoek Omgang na Scheiding*. Universiteit Utrecht (www.kinderbescherming.nl).

Stone, G., Clark, K., & McKenry, P. (2000). Qualitative Evaluation of a Parent Education Program for divorcing Parents. *Journal of Divorce and Remarriage*, 34, 25-40.

Tein, J.Y. (2004). How did it work? Why did it work? Mediation in the context of a moderated prevention effect for children of divorce. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72, 617-624.

Toews, M. L., & McKenry, P. C. (2001). Court-Related Predictions of Parental Cooperation and Conflict after Divorce. *Journal of Divorce and Remarriage*, 35, 57-73.

Werkgroep Alimentatiebeleid (2002). *Het kind centraal: verantwoordelijkheid blijft*. Den Haag: Interdepartementaal Beleidsonderzoek.

Internetsites:

Statistische gegevens:

<http://statline.cbs.nl/StatWeb>

KIES helpt kinderen de scheiding te begrijpen en verwerken:

<http://www.platformwsns.nl/blobs/word/Kies.doc>

Klassenwerk:

<http://www.klassenwerk.com>

Het Verdeelde Kind. Literatuuronderzoek Omgang na Scheiding.

www.kinderbescherming.nl

Auteurs:

Dr. Ed Spruijt is senior docent/onderzoeker Universiteit Utrecht (e.spruijt@fss.uu.nl),

Jantiene Bredewold,

Anouk Breunese,

Cécile Chênevert,

Dana Feringa,

Alian Hardenberg,

Rosalie Harterink,

Ypke Hemminga,

Ellen Hindriks,

Lizet Hoenderdos,

Femke Okkerse,

Christine Thomas,

en Thessa Wong zijn studenten pedagogiek en inmiddels Bachelors of Science (BSc),

drs. Sanne Spruijt is schrijver (www.hier.is/sanne).

Stellingen bij wijze van samenvatting

Het onderzoek

1. Van 54 van de aangeschreven 90 gezinnen werd informatie terug ontvangen (60%). Vaders gaven iets meer response dan moeders (38 kinderen, 39 moeders en 43 vaders).
2. De leeftijd van de kinderen loopt van 8 tot en met 12 jaar. Bijna net zoveel jongens als meisjes hebben meegedaan. Driekwart van de kinderen woont bij hun moeder.
3. Het opleidingsniveau van de ouders die de vragenlijst hebben teruggestuurd is relatief hoog.

De waardering voor KIES

4. KIES krijgt gemiddeld een dikke 8,5 van de kinderen, moeders en vaders; relatief het minst positief (een 7.6) zijn vaders van jonge kinderen.
5. Met de kinderen die KIES hebben gevolgd gaat het gemiddeld beter dan met de wachtlijstkinderen.

Concrete resultaten

6. KIES-kinderen begrijpen de scheiding van hun ouders beter.
7. De band zowel met vader als met moeder is beter na het volgen van KIES.
8. De frequentie van het contact met vader neemt na het volgen van KIES enigszins toe.

Andere uitkomsten

9. KIES lijkt voor meisjes nog iets beter aan te slaan dan voor jongens.
10. KIES is zowel geschikt voor jongere kinderen (8 en 9 jaar) als voor oudere kinderen (10, 11 en 12 jaar).

Tenslotte

11. Het gaat beter met de kinderen als hun ouders bij de scheiding zijn bijgestaan door één gezamenlijke advocaat/scheidingsbemiddelaar en niet door twee advocaten.
12. KIES-kinderen die na de scheiding veel contact met hun vader hebben zijn beter af.